

Thomas Piketty: A tőke a 21. században

Gondolatok egy nagyhatású könyvhöz

A tőke gazdaggá tesz. Thomas Piketty a tőke növekedésének és átalakulásának elmúlt 300 éves folyamatát elemzi. A nagy lélegzetű mű mintegy 20 országot ölel át, ezek a világ termelés döntő hányadát adják. A tőke növekedési folyamatának megértéséhez Einsteint idéző képletet ($r > g$) hív segítségül, miszerint, ha a tőke hozama gyorsabban bővül, mint a gazdasági növekedés, egyenlőtlenségek kiszélesedéséhez vezet (r – tőkejárdék, g – növekedés). A gazdagok egyre gazdagabbak és az egyenlőtlenségek egyre nagyobbak lesznek. Ez nem kívánatos folyamat, mert magát a kapitalizmust veszélyezteti.

I. Érdekek és hiányérzetek

A mai kapitalizmus egyenlőtlenségei drámai mértékűek. Thomas Piketty műve nem véletlenül drámai hatású. Állításait és következtetéseit rideg és dokumentált statisztikai tényekkel és közgazdasági elemzéssel hitelesíti. Thomas Piketty tisztességes és lelkiismeretes tudós. Nem tart igényt „tökéletes tudományosságra”, egyedül álló a feldolgozott adatok, s az általa levont következtetések tudományos gondosságú dokumentálásában. Nem tartja viszont feleslegesnek egyetlen esetben sem, hogy bizonytalanságát és a hiányos ténybeli (statisztikai) és elemzési lehetőségeit hangsúlyozza. Előrejelzéseivel és javaslataival kapcsolatban gyakran használja az utópia szót.

A könyv elemzéseivel kapcsolatban néhány kérdés továbbgondolására és vitatására teszek kísérletet. Kisebb nagyobb megjegyzéseim részben értelmező vagy kiegészítő jellegűek, részben a levont következtetésekkel vagy várakozásokkal kapcsolatos meditatálásra irányulnak. Nagyobb vitám főként a szociális állammal foglalkozó fejezettel kapcsolatosan van, s ebben a vonatkozásban a szerző álláspontjával több ponton határozottan nem értek egyet.

---

¹ A cikk megjelent:

Nem kívánok belebonyolódni a kapitalizmus egyes szakaszaival kapcsolatos vitákba. Nyilvánvaló, hogy a szabadpiaci vagy szabad-versenyos kapitalizmussal szemben a szabályozott piaci kapitalizmus strukturális és működési jellemzői szignifikánsan különböznek, ami alapvetően meghatározza teljesítményét és elosztási viszonyait is. A könyvben Piketty a feldolgozott adatok alapján szakaszol, s ezt a vagyon és a tőke közötti viszony, valamint az egyenlőtlenségek alapján végzi el.

A tőke 21. századi történetét és jellemzőit leghamarabb csak majd valamikor 2100-as évek elején lehet érdemben megírni. Ami könyvben a 21. századra vonatkozik, szükségszerűen nem más, mint bizonytalan prognózis, extrapoláció vagy spekuláció. Az új évszázadra való kiterjesztés ugyanakkor mindenképpen indokolt, hiszen ilyen elemzések alapján sokirányú jövőbeli reformokra és közpolitikai lépésekre következtethetünk és tehetünk javaslatot.

II. Piketty és a 21. század kapitalizmusa

1. Vagyon és tőke

A könyv elemzései főként a vagyon és a jövedelmek elosztásával kapcsolatosak, s szerző ezekből próbál következtetések levonni a tőke természetére és evolúciójára. A vagyon és a tőke viszonyáról azonban különféle megközelítések lehetségesek, annak a függvényében, hogy azt hogyan definiáljuk.

Piketty a tőkét és a vagyont „egyenértékű fogalomként”, „egymásnak tökéletesen megfeleltethető szinonimaként” (Piketty, 2015: 60.) határozza meg. Szerinte a tőke olyan vagyon, ami birtokolható, tartósan átruházható vagy piacon cserére bocsátható. Tagadja, hogy tőkének kizárólag a termelési folyamatban közvetlenül részt vevő vagyon elemek tekinthetők.

A közgazdaságtan a tőkét, mint *termelési tényezőt* definiálja, ami új terméket és profitot hoz. A „tőke termelési tényező, amit a gazdasági rendszer hoz létre. A tőke javak termelt javak, amelyeket tényező inputként használnak a további termelés érdekében. A szót a pénzállomány összefüggésében is használják” (Pearce, 1986: 51). (Pénztőke, ami a tőke egyik funkcionális formája.)

A vagyon vagy tulajdon és a tőke tehát nem azonos fogalmak. Az eszközök vagy vagyontárgyak tőkévé csak akkor válnak, ha bekerülnek az újratermelés körforgásába. A tőke leegy-

szerűsítetten olyan eszköz, ami bővítetten képes magát újratermelni, vagy Marx megfogalmazásában: „értékesülő érték”.

Az újratermelés körfogásán kívül vagy abból kiesve a „tőke” tehát egyszerű eszköz vagy tárgy. Ilyenkor legfeljebb csak potenciális, alvó, befagyott vagy holt tőkéről beszélhetünk. „A gép éppoly kevésbé közgazdasági kategória, mint az ökör, amely az ekét húzza. A gép csak termelőerő. A gépek alkalmazásán alapuló modern gyár, az társadalmi termelési viszony, közgazdasági kategória.” (Marx, 1959: 142.) Meg kell jegyezni, hogy Marx ezúttal következtelen, mert, ha az ökör már húzza az ekét, akkor termel, csak legfeljebb az a kérdés, hogy ki van az eke szarvánál: rabszolga, jobbágy, farmer vagy bérmunkás. Szerencsésebb lett volna a réten legelésző ökörről beszélni.

A fogalom meghatározásával kapcsolatos zavarok és ellentmondások sok szempontból történelmi és etimológiai tényezőkre vezethetők vissza. Az európai nyelvek többségében meghonosodott „capital” valójában a latin „caput” szó melléknévi alakja, ami fejet, főt, valaminek a kezdetét, csúcát jelenti, de már az ókorban megjelenik egy, mellékjelentése vagyis olyan fő összeg vagy pénzösszeg, ami a kamat leszámítása után fennmarad.

A magyar nyelvben a „tőke” kezdettől a megsokszorozódás, a szaporodás, a gyarapodás jelentésével kapcsolódik össze. A tőke a finnugor eredetű „tő” főnév „-ke” kicsinyítő képzős származéka. Eredeti jelentése a ’növény gyökeres része, fatörzs’ volt, ebből fejlődtek ki a ’szőlőtőke, tuskó, a növény földalatti része’-féle jelentések. A tő vagy tőke (pl. szőlő) olyan növényi rész, amely rendszeresen, időről időre kihajtva termést és ez által hasznot hoz (különösen, ha szakszerűen gondozzák). (Zaicz főszerk., 2006: 858.) A szó már a honfoglalás korában meglehetett a magyar nyelvben, de írásban csak a 13. századtól adatolható. Pénzügyi-közgazdasági szakszóvá a 18-19. században, a nyelvújítás idején vált. A „tőke” mint közgazdasági terminus a feltételezések szerint német mintára (Stammgeld) keletkezett a magyar nyelvben egy találoan megválasztott szóra való lefordítással. A „tőke” így a magyarban egyértelműen sugallja, hogy nem egyszerűen tárgy, hanem olyan képződmény, organizmus, amelynek a folyamatos terméshozás és megújuló értékteremtés alapvető tulajdonsága.

A magyar nyelvben a „tőkének” nincs idegen nyelvű (latin) szinonimája, kivétel a „tőkés és kapitalista” vagy a „tőkés rendszer – kapitalizmus” párosítás. A törökben például viszont a latin szóalakot követő „capital” mellett a perzsa eredetű „sermaje-t” is használják, ami feltehetően az arab terminus tükörfordítása (“ser” – fej, “maje” – pénz, tőke, vagyon).

Félő, hogy a könyv kissé áldozatul esett a hírverő kiadói marketingnek, amit el lehetett volna kerülni egy zárójeles alcímmel (pl. „Vagyon- és jövedelem koncentráció és egyenlőtlenségek a 21. század hajnalán”), s az angolhoz hasonlóan a magyar változatban is a határozott névelő elhagyásával. Az olvasó nem várt volna valami átfogó érvényű elemző művet, hiszen a választott és elemzett dimenziók önmagukban sokat mondanak a mai kapitalizmus természetéről és metamorfózisáról.

Piketty vagyonokra vonatkozó számításai véleményem szerint tehát nem tükrözik megfelelően a társadalmi tőke nagyságát. Ez vonatkozik a földre (parlagföldek – a könyvből nem derül ki, hogy ezek hogyan kerülnek számba vételre) vagy az ingatlan vagyon egy részére. Miután az ingatlan vagyon az „össztőke” mintegy fele, a torzulások akár nem elhanyagolhatók is lehetnek. Véleményem szerint a nem használt termelési eszközöket (üzemen kívüli épületek, termelő berendezések vagy raktárak) nem indokolt figyelembe venni. Hasonló a helyzet a fogyasztási javakkal. A fogyasztással ezek nagy része amortizálódik, s értékük csak akkor marad fenn, ha az amortizációjukat pótolják. A fogyasztási javak (hűtőszekrény vagy porszívó) működhetnek tőkeként, ha azokat bérbe adják. Ugyanez vonatkozik a lakó ingatlanokra is. A saját lakás használata, ahogy ezt a szerző értelmezi, legfeljebb fogyasztási kiadások (lakbér) megtakarítása szempontjából (opportunity costs) érdekes, vagyis nem tőke, bár mérsékli a keletkező jövedelem egyenlőtlenségeket. Ilyen holt tőke az a nyaraló, amit évente néhány hónapra bérbe adnak, de a téli hónapokra lezárnak. A vagyon felmérések sajnos nem teszik lehetővé a „működő” és a holt (befagyott) tőke megkülönböztetését. Ez a tőke valóságos értékének számba vételét akár erőteljesen torzíthatja.

Külön említést érdemelnek az ún. különleges áruk. Ezek közé a nemesfémek, műalkotások és műkincsek vagy a hozzájuk kapcsolódó gyűjtemények (bélyegek, numizmatika stb.) tartoznak. Fizikai tulajdonságuk alapján alkalmasak a vagyon hosszú távú megőrzésére és a tartalékolására, valamint piaci áruk emelkedésével jelentős hozadékkal (járdékkal) kecsegtetnek. Bizonytalanság forrása, hogy áraik alakulása sokszor kiszámíthatatlan (az arany áruk volatilitása).

Megjegyzendő, hogy a javak vagy eszközök tőkeként funkcionálása végig kíséri az emberiség történetét, legyen szó, termelő vagy pénztőkéről (az uzsora kultúrtörténetéről hatalmas szépirodalmat lehetne idézni). Ezek a kezdetleges vagy sajátosan töredékes tőkeformák története kívül esik az elemzésem hatókörén.

A vagyon és jövedelem koncentráció és egyenlőtlenség, amit Piketty elemez, a kapitalizmus fejlődésének csak egyik dimenziója. Semmiképpen sem lehet megkerülni *a termelés és a vállalati, valamint a gazdasági hatalmi koncentráció kérdését*. Minden jel arra mutat, hogy az optimális méretű szériák és termelési rendszerek gyorsabban növekedtek, mint ezt a vagyon koncentráció mutatja.

Nem vállalkozom arra, hogy Piketty elemzéseit Magyarországra kiterjesszem. Magyarországon (a közép és kelet-európai régióban) a tőkés társadalmi és gazdasági fejlődés az 1990 utáni rendszerváltással indult újra. A korábban megkésett tőkés fejlődést a szovjet szocializmus mintegy 45 évre (a volt Szovjetunióban 70 évre) megtörte és eltorzította, ami súlyos társadalmi és gazdasági következményekkel járt a régióban. Az átalakulással (piacosítás és privatizáció) a folyamat újra indult, s kereteit globális és európai integrálódás adta. A modernizáció, a fejlődés és felzárkózás fő forrását a régióban a külföldi tőkebefektetések képezték, Magyarországon ezek elérik a GDP 80%-át. Az ország európai integrációja és összekapcsoltsága magas szintet ért el. A magyar GDP-ben export aránya 80% körül van, s ennek 80%-a az EU-ba (integrált egységes piacba), s több mint 90%-a liberalizált piacokra megy.

A vállalati struktúrák és koncentráció átalakulására a globalizáció különösen drámai hatással van. Magyarországon a 100 legnagyobb „magyar” vállalat 2/3-a nagynevű TNC-ék közül került ki (Audi, Siemens), s a maradék harmadban lévő 30-nál is a magyar tulajdonosi arány éppen elérte a 30%-ot. A MOL tőkéjének a külföldi befektetései mintegy egynegyedét adják. Ez nagyban növelte a gazdaság külföldi versenynek való kitettségét és függőségét. A nemzeti tőkés társadalmi és gazdasági fejlődés előmozdítására a kormányok különböző intenzitású és sikerességű erőfeszítéseket tesznek. Az integráció deficitje a magyar vállalatok, különösen a kis és középvállalatok viszonylag alacsonyabb versenyképessége és beépülése transznacionális vállalati hálózatokba. Az érdemi és hatékony nemzeti politikák feladata a hazai vállalati szektor versenyképességének és globális integrációjának az előmozdítása lenne.

Miközben nyilvánvaló, hogy az egyenlőtlenségek Magyarországon is drámaiak, azoknak viszonylagos nagyságára már nehezebb összehasonlító adatokat hozni. 2015-ben a magyar háztartások összvagya 30.880 milliárd forint volt, amiből 100 leggazdagabb magyar 2600 milliárd forinttal (8.5%) részesedett. A vállalati koncentráció méreteit jelzi, miközben egyedül csak a MOL piaci értéke 2014-ben 11.146.5 milliárd forint volt, a 100 leggazdagabb magyar összvagya ennek kevesebb, mint egy negyedét tette ki. (Forbes Magazin, 2014. május 8.) Az adatok arra utalnak, hogy a vállalati koncentráció többszörös nagyságrendben múlja felül a vagyon koncentráció alakulását.

A vállalatinál is erőteljesebb a *gazdasági hatalom koncentrációja*. Tudjuk a tudás hatalom (Foucault), s a tudásalapú társadalommal ez a gazdasági szerkezetek szerves részévé válik. A vállalati dimenziókban a folyamat TNC-éken keresztül az elmúlt évtizedekben globális dimenziókat öltött. A kérdést nagyszámú tanulmány tárgyalja, ezekre külön nem térünk ki (Vitali, Roach etc.).

Piketty szerint a *humántőkét* nem lehet tőkének tekinteni azért, mert a „humántőkét nem birtokolhatja egy másik személy, nem bocsátható cserére a piacon” (58. o.). Marx ezzel szemben éppen azt tekinti a kapitalizmus meghatározó jegyének, hogy a tőkés a munkaerőt, mint „változó tőkét” megvásárolja. A kifizetett bérrel csak újatermelésének (létfenntartásának) költségeit fedezi, s az általa termelt többleterméket, mint értéktöbbletet definiálja. Marx szerint a profit összes formájának (kamat, földjáraadék, vállalkozói nyereség stb.) az értéktöbblet a forrása.

A „változó” vagy a „humántőke” értelmezéséről, ezzel összefüggésben a kizsákmányolás kérdéséről évszázados vita folyik. Ennek taglalása túl megy a lehetőségeinken. A humántőke adás-vételének kérdését véleményem szerint a tulajdon két vonatkozásának: *a birtoklás és rendelkezés (vagy használat) szétválasztása* alapján közelíthetjük meg leginkább. A demokratikus társadalmakban és a szabadpiaci gazdaságokban a munkaerő szoros értelemben vett birtoklásának átruházására, benne saját munkaerő tulajdonosi elidegenítésre valóban nincsen lehetőség. Rabszolgajellegű viszonyok ma is vannak (női vagy gyermek kényszermunka, jogfosztott házi szolgák alkalmazása, vagy az ember és lánykereskedelem), de kétségtelenül kivételnek tekinthetők.

A rendelkezés vagy használat vonatkozásában már más a helyzet. Munkaszerződés keretében a munkaerőt bérbe lehet venni és adni, s a munkavállaló a piacon gyakorlatilag ezt is teszi. Az ilyen bérleti viszony a tőke bármely más formájának esetében létre jöhet, sőt dominánsan létre is jön. A vállalatok a gyárépületeket és az irodaházakat, vagy éppen a termelő berendezéseket gyakran bérlik, s ez különösen vonatkozik a pénztőkére. A beruházásokat vagy a forgó tőkét nagyrészt hitelekkel finanszírozzák, s ezért cserébe a kamat nem más, mint a pénztőke bérleti díja. Igaz, hogy a sztársportolók a klubok között adás-vétel tárgyát képezik, de ezúttal is a rendelkezésre állás és a használati jog cseréjéről van szó. A humán vagy tudástőkének tehát valóban nincs a piac által visszaigazolt értéke (ára). Csak a bérleti díját vagy teljesítmény díjazását ismerjük, de a tőkeérték és a hozadéka nem válik el egymástól.

Mindezekről a dimenziókról a könyvben keveset tudunk meg. Szeretném hangsúlyozni, hogy viszolygok attól, amikor egy kiváló művel szemben a bíráló nem tud mást felhozni, mint hogy ez meg az hiányzik még belőle. Ezúttal ezt mégis fel kell vetni, s e nélkül, aligha lehet bármilyen közpolitikai diagnózist és receptet adni. Annál is inkább, mert a szerző is fontos ajánlásokat tesz (globális progresszív jövedelem és vagyonadóztatás, vagy az örökségi adózás átgondolása). Következtetései adott konstellációban relevánsak, még ha a szerző többnyire kétélyeit is hangsúlyozza. A baj csak az, hogy kiterjesztettebb elemzés alapján esetleg eltérő következtetésekre lehetne jutni.

2. A jövedelmi egyenlőtlenségekről

A tőke mint „értékesülő érték” alapvető jellemzője, hogy profitot termel. Nemcsak újratermeli magát, hanem ezt bővítetten teszi. A tőkefelhalmozás a kapitalizmus elválaszthatatlan velejárója. Piketty ennek tendenciáit és jellemzőit írja le, de ahhoz, hogy a folyamatról érdemi elemzést adjunk és főként ezzel kapcsolatban társadalom- és gazdaságpolitikai következtetéseket vonjunk le, mindenekelőtt egy kérdésre választ kell adnunk. Mi a különféle profitoknak a forrása, és milyen szerepük van a tőkék felhalmozása és koncentrációja folyamatában.

A profitokat forrásuk alapján három főbb kategóriába sorolom: *járadékok*, *teljesítmény alapú jövedelmek* és *monopolprofitok*. Marx a profitot kamatra és vállalkozói nyereségre osztja, s a járadékok (nálá főként a földjáradék), ehhez jönnek. A kamatot én járadéknak tekintem, s része az általános profitnak az összes más járadékkal együtt. A „vállalkozói nyereséget” (Marx) részben teljesítmény alapú profitjövdelekként, („vállalkozói profit” néven) javaslom meghatározni, részben, mint monopolprofit jelenik meg. A monopolprofitot meg lehetne feleltetni az extraprofitnak, de ennek csak akkor lenne értelme, ha az „átlagprofit” fogalmát használnánk. Az átlagprofit azonban elméleti, spekulatív kategória, a gazdasági szereplőket az általánosan realizált profitráta érdekli. A termelő mindig profitja maximalizálására törekszik, olyan kategóriák, mint átlagprofit nem érdeklik. A különböző profitformák számos vonatkozásban átfednek, nincsenek közöttük merev határok. Ez értelmezési vitákra adhat lehetőséget.

A *teljesítmény alapú profitjövdelekek*, vagy *vállalkozói profitok* részben technikai fejlesztésből, innovációból vagy a források optimális allokációjából, a nagyobb hatékonyságból és a jobb gazdálkodásból, a piacok megszerzéséből adódnak. A globalizáció ennek lehetőségeit kiszélesítette, s fő haszonélvezői a transznacionális vállalatok. Az integrációs folyamat a komparatív előnyök kihasználásának jelentős korlátait hártotta el. A komparatív előnyök forrása

lehet az olcsóbb helyi termelési tényezők kihasználása (pl. a komparatív bérköltség előnyök, olcsó helyi nyersanyag vagy energiaforrások). Különösen fontosak azok a nyereségek, amelyek a források globális allokációjából és optimalizációjából, mint globális gazdálkodási nyereségek származnak. Ezek a jövedelmek igen számottevőek lehetnek.

A vállalkozói profitok, mint teljesítmény jövedelmek, *hozzájárulnak a közjó gyarapodásához* és jogosságuk nem kérdőjelezhető meg. Diszkriminatív korlátozásuk (pl. külön túladóztatásuk) többnyire nem csak nem kívánatos, sőt kifejezetten káros lehet. Számos vonatkozásban éppen kedvezményes kezelésük (pl. az innováció adókkal való ösztönzése) lehet indokot.

A *járadékok* valamilyen tényező birtoklása alapján épülnek be a jövedelmekbe, s azok *legális részei a jövedelmek* képződésének. Hagyományos formái a föld és bányajáradék vagy a kamatok, de éppenséggel ide sorolhatjuk az innovációs járadékokat is. Megnőtt az ún. a tudásjáradékok szerepe, amelyek különleges képességek és tudás birtoklásán alapulnak. Ezek például sztár futballisták, színészek vagy ügyvédek esetében igen jelentős összegeket tehetnek ki. A járadékok és az ilyen teljesítmény jövedelmek között sincsenek éles határok. A sztár futballista különleges képességeit és tudását a pályán kamatoztatja, s jövedelme közvetlenül függ a teljesítményétől. Az innováció, mint szabvány vagy licenz a különféle szabadalmi díjakon vagy royaltikon keresztül járadék jövedelem, de azokat a tudásmunkás képességen és szakértelmén keresztül a termelési folyamatban realizálja.

Külön kell foglalkozni a bérleti díj kérdésével. A bérleti díj a járadék jövedelmekkel kapcsolódik össze, de nem azonos azokkal, hanem meghaladja őket. A bérleti díj részben kell, hogy fedezze az amortizációt, másrészt ezen felül járadékként legalább az általános kamatjövedelmet is kell, hogy tartalmazza. Nyilván, ha ez utóbbinál kisebb jövedelmet hoz, akkor a tulajdonos abban lesz érdekelt, hogy a bére adott tárgytól vagy eszköztől minél hamarabb megszabaduljon, hiszen az ellenértékéből egyszerű bankbetétként is több jövedelemhez juthat. Viszont a bérleti díjban külön járadékot is érvényesíthet, például egy lakásingatlan esetében annak fekvéséből vagy valamilyen különleges tulajdonságából kifolyólag.

Amikor a saját lakásingatlan előnyéről beszélünk (Piketty érinti), ez lényegében csak az egyébként fizetendő bérleti díj járadék részének megtakarításához kötődik, hiszen a saját lakás karbantartását (amortizációját) már nem tudja megspórolni. A saját lakás használata, ahogy ezt a szerző értelmezi, nem tőke, bár mérsékli a keletkező jövedelem egyenlőtlenségeket. A lakásingatlan adónál ezért különös körültekintéssel kell eljárni, hiszen a tulajdonos nem a bérleti díj

megtakarítását nyeri meg, hanem annak csak járadék részét. Ez utóbbi is csak virtuális nyereség, amit különösen a nyugdíjas tulajdonosok adóztatásánál kell figyelembe venni.

Monopolisztikus profitok többnyire a termelő, technikai vagy piaci előnnyel és erővel való visszaélésen alapulnak. A monopolprofit a jövedelmek újraelosztását jelenti. Nem más, mint a munkajövedelmek (alul- vagy meg nem fizetett munka) vagy legálisan működő vállalatok profitjának vagy a teljesítményjövedelmek elvonása (pl. beszállítók alul- vagy meg nem fizetése). (Külön kérdés lehetne, hogy ezekben az esetekben, mennyiben beszélhetünk „kizsákmányolásról”, esetleg a marxi kizsákmányolás elmélet újraértelmezéséről). A jelenlegi világgazdaságban a transznacionális társaságokkal uralt piaci struktúrák erőteljesen oligopolisztikus jellegűek, s ezek adott esetben jelentős monopolprofitokra adnak lehetőséget.

Külön profitok származhatnak *spekulációból*. A spekulációnak kétségtelenül fontos gazdaságsszabályozó és ellenőrző szerepe van, többnyire a piac tökéletlen működésén alapul, s hibás gazdaságpolitikákat büntet. Az ilyen jövedelmek vállalkozói profitnak minősülnek. A spekuláció általános korlátozása könnyen a vállalkozás szabadságát csorbíthatná.

A spekuláció mögött ugyanakkor sokszor a törvények megsértése (csalás, lopás, sikkasztás stb.) áll, vagy azt éppen a törvényi hézagok teszik lehetővé. A globalizációval, főként az elmúlt évtizedekben a hozzá kapcsolódó liberalizálással és deregulációval, a spekuláció lehetőségei hatalmas mértékben megnövekedtek. A spekuláció illegális formáiból elért nyereségeket tekinthetjük monopolprofitoknak. Mint az elmúlt évek pénzpiaci válsága mutatta, nemcsak megnőtt a bűncselekmények lehetősége, de a spekuláció az egész világgazdaságot súlyos válságba sodorhatja. Tekintettel a növekvő egyenlőtlenségekre, a globalizációval szembeni ellenérzésekben ezeknek a tényezőknek különösen nagy a szerepe.

A piaci és más gazdasági monopóliumok a társadalom számára nemkívánatosak, végső soron szabálysértésnek vagy bűncselekménynek minősülnek. Különösen súlyos problémák adódnak abból, hogy a monopolizáció és spekuláció legális, valamint tetten érhető törvénytörő formái között egy viszonylag széles szürke zóna húzódik. Rejtett és informális monopóliumok gazdag változatairól van szó, amelyek többnyire összefonódnak a politikával és nehezen azonosítható visszaélésekre adnak lehetőséget.

A monopolprofitokat a törvényhozás és az igazságszolgáltatás szigorú fellépésével kell korlátozni. A monopolpiaci visszaéléseket a fejlett demokratikus országok a versenypolitika különböző eszközeivel szabályozzák. Ilyen célokat szolgálnak a közbeszerzés nyílt versenyez-

tetése, a megvesztegetésekkel és a korrupció egyéb formáival szembeni vagy a bennfentes információkon alapuló spekuláció elleni fellépés.

A politika és az üzleti élet összefonódása a korrupció virágzását eredményezi. Az egyes országok között legfeljebb a korrumpálódás mértékében vannak különbségek. Ez a monopol-profitok elleni fellépést is nagyban korlátozza és formálissá teszi, sőt gyakran előfordul, hogy éppen a politika jutalmazza híveit monopolisztikus profitok lehetőségével. Ez a modern demokráciák súlyos deficitje.

A piaci visszaélésekkel szemben erőteljes civil társadalmi mozgalom van kialakulóban (fogyasztó védők, környezetvédők), de a szakszervezetek is keresik a helyüket az új kihívásokkal szemben. A 21. századi kapitalizmus torzulásaival szembeni hatékony fellépés sikere feltételezi a demokrácia jelenlegi válságának megoldását, s új formáinak a megtalálását. Ahhoz, hogy a Piketty által emlegetett „igazságos társadalomról” valamit mondjunk, erre kérdésre jó lenne válaszolni.

Felmerül az *ún. munka- és teljesítményjövödelmek* megkülönböztetése. Kétségtelen, hogy a statisztikai különbségtétel gyakorlatilag lehetetlen, miközben a kettő mind megközelítésében, mind terjedelmében eltér egymástól. Közöttük valójában leginkább a hangsúlyokban van a különbség, hiszen *tevékenységeket minősítünk*. A munka esetében a tevékenységgel kapcsolatosan az *erőfeszítésre* tesszük hangsúlyt. A teljesítmény inkább a tevékenység *hasznosságát és hatékonyságát* indikálja.

A szovjet szocializmus időszakában, a szocialista munkaversenyben keményen dolgozó munkást idealizálták, s eltekintettek attól, hogy közben használhatatlan és eladhatatlan termékeket termelt. A munkamorálban és szervezésben ugyan súlyos hiányosságok voltak, de a szocializmus bukását nem az okozta, hogy az emberek nem dolgoztak volna. A „szocializmus” a teljesítmény versenyben maradt alul a kapitalizmussal szemben. A mai globálisan versenyző társadalmakat, mint tudás és teljesítmény orientált társadalmakat definiáljuk. A „munka-alapú” társadalom a szovjet szocializmusból itt maradt fogalom, nincs köze a mai kihívásokhoz.

Az egyszerű munkajövödelmek (szakképzetlen munka) vagy a teljesítményjövödelmek (minőségi munka) árazását az utóbbi időszakban a piac különösen markánsan különböztette meg. Az általános reálbérek általában lemaradtak vagy alig követték a termelékenység növekedését, miközben a „tudás-munkást” kiemelten díjazták.

A teljesítményjövödelmek ugyanakkor olyan tevékenységeket is felölelnek (hatékonyabb: szervezés és menedzsment vagy jobb gazdálkodás), amelyeket inkább a tőkéhez sorolódnak, s mint profit jövödelmek jelennek meg. Bizonyos dimenziókban a tőke és a munkajövödelmek tehát nem válnak el élesen egymástól, a kvalifikált menedzser vagy a különböző vállalati vezetők jövödelmüket formálisan bérként realizálják. A premizálásuk ugyanakkor többnyire egyértelműen a profitok alakulásához kötődik. A képet az is árnyalja, hogy különösen a fejlett országokban munkások egy jelentősebb része részvények vagy értékpapírok birtokosává vált, vagyis összjövödelmén belül tőkejövödelmekhez is jut (kamat vagy osztalékjövödelmek). A statisztikai és közgazdasági elemzések alapján egyértelmű, hogy a *tőke és munkajövödelmek* megkülönböztetése sem könnyű feladat (ezt tükrözi Piketty könyve is).

A kapitalizmus története *a termelékenység jelentős növekedésével* járt együtt. A könyv is jól illusztrálja, hogy mindössze 1%-os évi növekedésből hosszabb távon szignifikáns változások adódnak össze. Különösen ez a helyzet, ha ez a növekedés, főként egyes időszakokban, közelebb állt 2, mint az 1%-hoz. A munkatermelékenység azonban nem csak *a jövödelmekben* csapódott le, hanem drasztikus változásokat tett lehetővé *a munkaidő és a reálfogyasztás* vonatkozásában is.

3. Munkaidő csökkenése

A *munkaidő tekintetében a drámai változások* durván valahol az 1870-es és az 1970-es évek közötti 100 évben következtek be. A 19. század közepe táján a napi 12 órás és a 6 napos munkahét volt a jellemző, ami azt jelentette, hogy a munkás hetente mintegy 70 órát dolgozott. Miután ezt minden szabadság nélkül, legalább 50 héten keresztül tette, az éves munkateljesítménye 3.500 óra körül volt. Az 1960-as-70-es évekre ez gyakorlatilag megfeleződött. A heti munkaidő 40 órára (5 nap × 8 óra) zsugorodott, s tekintettel az éves szabadság elterjedésére (5-6 hét) az éves munkaidő 1.800 óra alá csökkent. Ez a jövödelmek emelkedésén túl jelentős *jóléti tényezőnek* tekintendő, amit a hosszabb távú egyenlőtlenségek alakulása szempontjából nem lehet figyelmen kívül hagyni.

1. táblázat

	Egy főre eső GDP	Egy ledolgozott órára jutó kibocsátás	Egy dolgozóra jutó évi munkaóra
	2014 Világbank		
	Eustat	2012 OECD	2012 OECD
USA	100	100	1790 (100)

Franciaország	74	94	1479 (83)
Németország	85	91	1393 (77)
Magyarország	46	43	1886 (104)

Hogy milyen torzulásokat ad ennek figyelmen kívül hagyása, jól megmutatkozik az egyes országok fejlettségének és jólétének az összehasonlításában. 2014-ben a francia egy főre eső GDP 74%-a volt az amerikaiaké. A francia munkatermelékenység (1 munkaóra-ra való kibocsátás) viszont csak 6%-kal maradt el az amerikai szinttől. A különbség onnan adódik, hogy egy amerikaiaké 2014-ben közel 30%-kal volt magasabb jövedelme, de több mint 20%-kal többet dolgozott, mint francia sorstársa. Az adatok jól mutatják, hogy a jövedelmek (vagy az 1 főre eső GDP) mennyire felfelé vezetőek lehetnek, mind a fejlettségi szintek, mind a jóléti különbségek szempontjából. A jelentős jövedelemszakadékkal szemben Franciaország és az USA között a fejlettségi és jóléti szakadék valójában sokkal mérsékeltebb.

Piketty nemzeti vagyon és nemzeti jövedelem elemzése felhívja a figyelmet arra, hogy egy ország fejlettségét vagy gazdagságát az 1 főre eső GDP tökéletesen fejezi ki. A nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem viszonyát is vizsgálni kell. Gyakran olvashattuk a látványos ír gazdasági növekedés alapján, hogy az Unió egyik „leggazdagabb” országává vált. Az, hogy Írországnak mekkora az 1 főre eső GDP-je még nem jelenti azt, hogy ugyanilyen arányban gazdagabb is. Piketty alapján szinte adódik, hogy az egy főre eső jövedelmet egyszerűen kombinálni kellene a nemzeti vagyon és termék hányadosával.

Az elmúlt évtizedekben a munkaidő csökkenése lelassult, a termelékenység viszonylag gyors növekedésének tükrében különösen szembe tűnő. Amellett, hogy a munkanélküliség szintje az 1960-as évekhez képest jelentősen emelkedett (Európában 2%-ról 8-9%-ra), a magyar átlagot, részben a részfoglalkoztatás, valamint a munkapiacok fokozódó globális versenyében találhatjuk. Vagyis míg a legalábbis mérsékelt reálbér növekedést sikerült elérni (az adatok szerint erős differenciálódás mellett), a munkaidő csökkentésére irányuló követelések már erőteljes piaci és vállalkozói ellenállásba ütköztek. Ha visszatérünk a lehetséges közpolitikai ajánlásokra, a jóléti egyenlőtlenségek csökkentésében tehát nem csak a jövedelmek lehetnek a célpont, hanem azok eredhetnek a szabadidő növekedéséből is. A termelékenység növekedése a 21. században is jelentős munkaidő csökkenést hozhat.

4. Reál-fogyasztási trendek

A másik kérdés a termelékenység és a technikai fejlődés hatása *a reálfogyasztásra*. Mint Pi-ketty is bizonyítja, az elmúlt időszakban a nominális jövedelem különbségek, mind társadalmi csoportok, mind országok között lényegesen növekedtek.

Némiképp más képet kaphatunk, ha a reálfogyasztást vizsgáljuk, s a minőségi különbségeket is bekapcsoljuk. Az elmúlt évtizedek technikai forradalmával kapcsolatos termelékenység növekedés drámai hatással volt az ipari termékek széles skálája *árainak alakulására*. A számítógépes és távközlési forradalom lejjebb nyomja a költségeket, aminek következtében a reálárak csökkennek, nőnek a reálbérek és a vásárlóerő. Az új technikai forradalom termékeinek ára nem csak relatíve, hanem számos esetben abszolúte is jelentősen csökkent.

Az új technikai forradalom az új termékek hatalmas tömegét produkálta. Ezek egy jelentős része a relatív és esetenként abszolút árak csökkenésével *elérhetővé vált a szegényebb rétegek számára*. A termékek tömege „csurgott le” a szegény rétegekhez, ma a szegénység nem zárja ki, hogy valaki mobil telefont vagy akár televíziókészüléket birtokoljon, legyen szó fejlett vagy fejletlen országról. A tömegtermelés a költségeket oly mértékben csökkentette, hogy számos termék előállítása ma már fillérekbe kerül, s aki azokat birtokolni kívánja, lehetségessé vált számára. Különösen olcsón elérhetőek ezek a termékek, ha használtan vásárolják. Ez vonatkozik személygépkocsi birtoklására is.

A gazdagabbak számára ugyanakkor a magasabb minőségek és használati értékek nagyobb változata áll rendelkezésre, legyen szó több funkciós plazma televízióról, full extrás autóról vagy számítógépesített háztartásról. A volt kaukázusi szovjetköztársaság délutáni csúcsgépkocsija alig mutat különbséget Párizssal vagy Budapesttel összehasonlítva. Ha a francia és a grúz egy főre eső GDP-t összehasonlítjuk, akkor 4.5-szeres a különbség. Az 1000 főre jutó személygépkocsikat illetően a francia szám (2012) csak 3.2-szerese a grúzoknak (2010).

A fogyasztó tehát ma már jövedelme függvényében legtöbb termékre a minőség és az árak széles skáláján választhat, és elégítheti ki igényét. Egy inget megvehetünk 5, 50 vagy akár 500 euróért. Ebédelhetünk a sarki önkiszolgálóban 5, vagy a szemben lévő elegáns étteremben több száz euróért. Az 5 eurós ing vagy ebéd elérhető a társadalom többsége számára. Nem tudunk egyszerre csak egy inget felvenni, s egyszer ebédelni. A különböző árak mögött természetesen különböző minőségek vannak, de ezek gyakran nem érzékelhetőek. Az 5 eurós ebéd is tartalmazhatja a számunkra szükséges kalóriát, sőt akár az ízek kulináris élményét. A tényleges fizikai minőségi különbség mögött gyakran inkább a presztízs szempontok állnak. Az üzleti életben tudjuk, milyen autó vagy karóra a sikk. A társadalmi költségek magasak, s a magas jövede-

lem ezt kompenzálja. Barátunk persze lázadhat a presztízs konvenciók ellen, s ahelyett, hogy a marha pörköltjét gyertyafény mellett a fehér kesztyűs pincér ezüst étkészlettel szolgálja fel számára, leoson a sarki kiskocsmába, ahol töredék áron éppenséggel akár élete legjobb marhapörköltjében lehet része.

A nagy különbségek tehát a szegények és a gazdagok között kevésbé az általuk fogyasztott termékek vagy szolgáltatások mennyiségében, mint inkább azok minőségében vannak. Ezért tehát miközben a nominális jövedelmekben az egyenlőtlenségek nagy növekedését tapasztalhatjuk, ha a különböző társadalmi csoportok fizikai fogyasztói kosarait hasonlítjuk össze, akkor akár éppenséggel a reálfogyasztás konvergenciáját is feltételezhetjük.

Miközben a nominális jövedelmek alakulásánál bőven támaszkodhatunk statisztikai adatokra, addig a reálfogyasztás összehasonlító adatai, mind országokon belül, de különösen globális vonatkozásában gyakorlatilag hiányoznak. Így egyelőre a fentiek sokszor olyan tényeken és ismereteken alapulnak, amelyek kézenfekvőek, sokszor szembe ötlőek. Mégis hiányzik mögülik a bizonyítás, a tudományos igazolás.

III. „Szociális állam” és progresszív adózás kérdései

Thomas Piketty könyvének egyik fő célját az alábbiakban fogalmazza meg: „Ami valóban foglalkoztat, hogy megpróbáljak a magam szerény eszközeivel részt venni abban a vitában, amelynek célja annak a legmegfelelőbb intézményi, közpolitikai és társadalomszerveződési működési módnak a kialakítása, amelynek révén igazságos társadalmi rendet hozhatunk létre. Szeretném azt is, ha ténylegesen és hatékonyan, mindenki számára érvényes jogállami keretek között lennének képesek az igazságosság garantálására. Ezeket a kereteket demokratikus vita eredményeképpen az általánosan érvényes joglevekből kell levezetni.” (Piketty, 2015: 43) Elképzeléseit és javaslatait részletesebben a „szociális állam a 21. században” fejezetben fejti ki. Részemről a hiányérzetek és az erőteljes bíráló megjegyzések ezzel a fejezettel kapcsolatban merülnek fel.

Piketty határozott véleményt és konkrét javaslatokat a progresszív jövedelem és vagyonszármazéki adó nemzeti és globális alkalmazását illetően tesz. „A progresszív adó a szociális állam egyik fontos építőköve: a 20. század folyamán alapvető szerepet játszott a szociális állam létrejöttében és az egyenlőtlenségek szerkezetének kedvező irányú alakulásában, a 21. században pe-

dig hozzájárulhat e rendszer fenntarthatóságának biztosításához. A progresszív adóra azonban súlyos veszélyek leselkednek.” (Piketty, 2015: 521.)

„A vagyoadó, mint megoldás végre lehetővé tenné azt is, hogy túllépjünk a vagyonok erkölcsi hierarchiájáról szóló terméketlen vitán. Minden vagyon részben jogos, és részben potenciálisan szélsőségesen nagy. A vitathatatlan lopás épp olyan ritka, mint a vitathatatlan érdem. A tőkére kivetendő progresszív adónak éppen az lenne az előnye, hogy a különböző helyzeteket rugalmasan, konzisztensen és kiszámíthatóan kezeli, biztosítva ezzel a nagy vagyonok feletti ellenőrzés lehetőségét – ami önmagában sem akármekkora vívmány” (Piketty, 2015: 467.)

Szerinte az igazságszolgáltatás képtelen a problémák kezelésére. „A bíróságok természetesen nem tudják feltárni minden ebül szerzett jószág vagy indokolatlan vagyongyarapodás körülményeit. A tőke megadóztatása kevésbé pontatlan és sokkal szisztematikusabb eszköz lenne a kérdés kezelésére.” (Piketty, 2015: 470.)

„A progresszivitás pedig képes kordában tartani az ipari kapitalizmus nyomán kialakuló egyenlőtlenségeket úgy, hogy eközben nem sérti a magántulajdont és a versenyformáló erőket.” (Piketty, 2015: 522.)

Nem kívánok a progresszív jövedelem vagy örökösödési adókhöz szakmailag hozzászólni, s nem kívánom azok alkalmazását sem elvetni. Pusztán arra kívánom a figyelmet felhívni, hogy Piketty javaslatai számos politikai, jogi, és hozzá kell tenni, súlyos etikai problémát vetnek fel. Nem hiszem, hogy bizonyítani kell, mennyire elfogadhatatlan az álláspont, miszerint, ha a bűnöket nem tudjuk megfogni, akkor büntessük az egész társadalmat, beleértve annak a többségét, aki teljes mértékben ártatlan. A modern jogállam alapelve, hogy legyen szó bármilyen bűncselekményről vagy szabálysértésről, az elkövetőt meg kell büntetni. S az elkövetőt kell megbüntetni, míg az ártatlanokat megvédeni. Piketty jogállami megoldásokra hivatkozik, de javaslatai teljes mértékben ellent mondanak azoknak. Érvelése gazdaságpolitikailag is káros, hiszen az átgondolatlan adóztatás komoly károkat okozhat.

Hasonló problémák vannak az örökösödési adóval. Előre kell bocsátani, hogy nagy valószínűséggel nem érinti a termelési és tőkekoncentrációt, ami nem is lenne kívánatos, hiszen megbonthatná a termelési rendszerek méretbeni komplexitását. Kétségtelenül valamelyest módosíthatja a jövedelmek adott egyéni elosztását, de érdemi változásokhoz jelentősnek és erőteljesen progresszívnek kellene lenni. Máskülönben az általános jövedelem egyenlőtlenségeket aligha érinti, s nem is hoz érdemi költségvetési bevételt.

Morális megfontolások is felmerülnek. Az utódainkról való gondoskodás az egyik legnemesebb emberi tulajdonság. Ismerjük a mondást, nem magamért csinálom, hanem azért, hogy jobb legyen a gyermekeimnek és unokáimnak. Amikor a menekültek nyilatkoznak, a legtöbbször az hangzik el, azt szeretném, ha a gyerekem tanulhatna, és biztonságban nőhetne fel. Persze vannak érdemtelenül megörökölt vagyonok, különösen, amikor azokat érdemtelenül szerezték. Hosszú irodalmi listát lehetne sorolni a tékozló fiúról. Miközben nem vetem el a progresszív adózást vagy az örökségek bizonyos szintű megadóztatását, azt nagy körültekintéssel kellene tenni. S annak tudatában, hogy az „igazságosság” ezúttal is félre csúszhat, s fontos, hogy ne okozzon több kárt, mint ami hasznot hoz. S annak tudatában, hogy az esetleges egyenlenségeket vagy torzulásokat ezekkel igazából nem lehet kezelni.

Talán fontos elmondani, hogy bennünket Közép vagy Kelet-Európában a kérdés érzékenyebben érint. A háborúk, forradalmak vagy ideológiák a polgárságot itt generációnként tették tönkre. Meg kellett élnie, hogy nagyapát vagy apát a háborús és forradalmi rombolás vagy a mindenféle „igazságtevő” eszmék rendre megfosztották összegyűjtött vagyonuktól, s most már szeretne reménykedni abban, hogy érdemes dolgozni és tud valamit a gyerekeire hagyni. Piketty javaslatait a progresszív jövedelemadóról vagy a vagyon és örökösödési adóról, attól félek, hogy ezen a vidéken kevesebben fogadják szimpátiával, mint hazájában. Ugyanakkor az egyenlőtlenségi problémák is élesebben merülnek fel, különösen a rendszerváltással kapcsolatos csalódás következtében.

Piketty által a szociális állammal kapcsolatosan leírtak elnagyoltak, s mint maga is elismeri, a kifejtett nézetei erősen vitathatóak. Az elméleti keretek nem tisztázottak, különösen a „szociális” vagy a „jóléti állam” vonatkozásában, de nem derül ki, mi a véleménye a Lisszaboni Szerződés elkötelezettségéről a „versenyképes szociális piacgazdaság” modelljéhez.

Úgy gondolom, fontos lenne tisztázni, mi legyen a „szociális állam” célja. A társadalmi és gazdasági egyenlőségre törekvő ún. „szocializmus” modelljével kapcsolatos mintegy 100 éves kísérletek, különösen Kelet-Európában csúfos kudarcot vallottak. (Észak-Koreában is csak összeomlásának az időpontja kérdéses.) Ellene mentek a társadalom és a gazdaság szerves fejlődésének, s csak véres diktatúrákkal lehetett fenntartani őket. A modell sok millió ember életébe került, s nyomorszinten egyenlősített.

Nem tudunk mit kezdeni az „igazságos társadalmi rend” céljával. Nyilván viszonylagos, szubjektív, meghatározhatatlan és nagy valószínűséggel konfrontatív modell lenne. Kérdéses,

mennyiben lehetne olyan demokratikus konszenzussal létrehozni, ami egyúttal ne ütközne a versenyző és teljesítmény-orientált társadalom követelményeivel.

Magam részéről a „szociális állam” olyan modelljével értenék egyet, ami a társadalom valamennyi tagja számára *a tisztas jólét elérését* tűzné célul. Ez természetesen szintén relatív lenne, s nem szakadhatna el a gazdasági fejlettség realitásaitól. Olyan célokat tűzne ki, mint az egyéni tehetségeket kibontakoztató oktatás, a betegség esetén társadalombiztosítás alapján a szükséges egészségi ellátáshoz való hozzájutás, a lakhatás vagy a szellemi és fizikai fejlődés lehetőségeinek a biztosítása. Ez olyan feltételeket követelne (pl. foglalkoztatás, képzés stb.), aminek alapján mindezekhez a társadalom túlnyomó többsége teljesítménye alapján jutna. Természetesen mindig kell számolni a társadalom egy meghatározott (a fejlettséggel csökkenő) részével, amely számára a kitűzött minimális jólét csak a kohéziós újraelosztás alapján lehetne elérhető. Hangsúlyozni szeretném, határozottan nem értek egyet a garantált minimális jövedelemre vonatkozó ötletekkel.

A jövőbeni kívánatos gazdaság és társadalomszervezési modell részletes megvitatása és leírása túlmegy a jelenlegi írás keretein. A jelenlegi modellek kétségtelenül válságban vannak, s újakra lenne szükség. Különösen sok szó esik *a jóléti állam* válságáról, azt túlméretezettnek, pazarlónak és alacsony hatékonyságúnak tartják. Válsága különösen a globalizáció kihívásaival szemben éleződött ki. Hasonló a helyzet *a szociális piacgazdaság* modelljével, ami az 1970-es évektől szintén válságba került.

A jóléti állam vagy a szociális piacgazdaság modellje európai civilizációs vívmány. Ezeket véleményem szerint nem csak megreformálni kellene, hanem 21. század követelményeivel összhangban új alapokra helyezni. Az „igazságos társadalmi rend” továbbra sem képes szakítani a hagyományos jóléti állam paternalista elveivel. Az „osztogató-fosztogató” és látszólag szociálisan „igazságtevő” adóztatással szemben *az igazi szolidaritáson alapuló és hatékony szociális elosztásra* kellene a hangsúlyt helyezni. Nem mechanizmusokról, sőt nem is nagyságrendekről, hanem elvekről van szó. Az „igazságtevő” adózás megosztja a társadalmat. Az igazi szolidaritás integrálja. Véleményem szerint a szociális piacgazdaság jobban megfelel a versenyző és teljesítmény alapú társadalom és gazdaság követelményeinek.

Új társadalom és gazdaságszervezési modellre lenne tehát szükség, ami a megreformált és megjavított jóléti állam és szociális piacgazdaság elveire egyaránt épít. Tekintettel a súlyos környezeti problémákra az „eko-szociális” lisszaboni formula szerencsésebb lenne, s indokolt lenne a „demokratikus” jelzős kiterjesztés.

Irodalomjegyzék

- Marx, Károly (1959) *A filozófia nyomorúsága*. Marx-Engels művei. IV. kötet. Budapest.
- Marx, Károly, (1961) *A tőke*. I., II. és III. kötetek. Kossuth. Budapest.
- Meadows, Dennis L. (1972) *The limits to growth*. Universe Books.
- Pearce, D. W. (1986) *The MIT Dictionary of Modern Economics*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Piketty, Thomas (2013) *Le capital au XXIe siècle*. Edition Du Seuil, Paris.
- Piketty, Thomas, (2014) *Capital in the Twenty-First Century*. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, London.
- Piketty, Thomas (2015), *A tőke a 21. században*. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Polányi Károly (1997) *A Nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Roach, Brian (2007) *Corporate Power in a Global Economy*, Tufts University, Medford.
- Ruchir, Sharma (2013) *Breakout Nations. In Pursuit of the Next Economic Miracles*, Penguin. London.
- Vitali, Stafania; Galttfelder, James B., and Battiston, Stefano, (2011) *The network of global corporate control*, Chair of Systems Design, ETH Zurich.
- Zaicz, Gábor, (ed) *Etimológiai szótár* Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006.